

A történelem pluralizálódása és a történész változó identitása

Beszélgetés Gyáni Gáborral

Gyáni Gábor 1950-ben született Hódmezővásárhelyen. Tanulmányait 1968 és 1974 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte. Szakdolgozatában a legnagyobb hódmezővásárhelyi adófizetők történetét dolgozta fel 1880-tól 1940-ig. 1988-ban szerzett kandidátusi fokozatot. Egyetemi tanulmányai után a Fővárosi Levéltárban dolgozott, 1982-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe. 1990 óta tanít, 1996-ig a debreceni egyetemen, 1993 óta pedig az ELTE Szociológia Intézetében. Több félév óta azonban a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken is hirdet meg kurzusokat, amelyeket történészhallgatók nagy számban látogatnak. Gyáni Gábor tudományos tevékenységét a társadalomtörténet újabb irányai iránti elkötelezettség és nagyfokú elméleti felkészültség jellemzi. Fontosabb, könyvalakban is megjelent munkái közül itt csak néhányat emelünk ki: *Család, háztartás és a városi cselédség* (1983); *Bérműhely és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja* (1992); *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón* (1995); *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940* (1998); *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Kövér Györggyel – 1998); *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (2000); *Budapest története a kezdetektől 1945-ig* (Bácskai Verával és Kubinyi Andrással – 2000).

Romsics Gergely: Elsőként szeretném megkérdezni, hogy könyve, az *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Tanár Úr számára új kezdet volt-e, új irányba fordulás, olyan írások összegyűjtése, amelyekről úgy érezte, hogy nem férnek bele a hagyományos történetírói munka keretébe, és ezért jelentette meg őket külön, vagy szerves kapcsolat fűzi össze a korábbi könyveivel?

Gy. G.: Van ugyan egy vékony összekötő szál, amint azt némelyik fejezet tanúsítja a könyvben, nagyjából azonban valóban az elfordulás a döntő. Lényegében attól a fajta történetírástól és társadalom-történetírástól távolodom, amelyet a hetvenes-nyolcvanas években próbáltam elsajátítani és művelni. A nyolcvanas és kilencvenes években a világ megváltozott, így ma már több szkepszissel tekintünk mind forrásainkra, mind a feldolgozásukból született történeti művekre. Én két irányban haladtam tovább, egyrészt az emlékezést és a kollektív emlékezetet vettem elő, olyan témákat, amelyek kulcsfontosságúak a történész számára, aki elsősorban az emlékezet narrátora. A kérdés felvetését az indokolta, hogy a közvetlen emlékezésem alapuló források használata a mikro-történetben és az antropológiai történetírásban egyébként is különösen nagy jelentőségű, ami viszont módszertani problémákat szül. A másik új irány a

narrativitás kérdésének a vizsgálata, annak kutatása, hogy az értekező próza formájában előállított történetírói tanulmány milyen fikciós szerkesztési művelet eredménye. Hiszen kétségkívül sok benne a metafora, például metaforikus a nyelvezete, az eseményeknek dramaturgiája van, az egész tehát egyfajta kvázi-irodalmi mű – ez ma sokat tárgyalt kérdés, és erre reflektálni kell. Így azután ma már nem olyan biztos benne az ember, hogy tényleg a valóságról beszél, és az, ahogyan elbeszéli a múltat, az az egyetlen lehetséges módja annak, ahogy szólni lehet a történelemről – ezek a kételyek tovább erősítették ilyen irányú érdeklődésemet. Hál' istennek, e problémák iránt ma hatalmas érdeklődés nyilvánul meg, és óriási szakirodalom van róluk születőben; az említett két téma napjainkban a legérdekesebb interdiszciplináris kérdések közé tartozik.

R. G.: Amikor Tanár Úr pályáját kezdte, illetve még csak készülődött a pályakezdésre az egyetemen, azokban a tanároknak, akikre úgy tekintett, mint mestereire vagy segítőire, felfedezhető volt-e az a fajta kétely saját munkásságukkal szemben, ami annyira jellemző a mai történetírásra – vagy ez a kételkedés teljes egészében a kilencvenes évek hozadéka?

Gy. G.: A kérdés kettős. Először meg kell említenem, hogy ki is volt rám, illetve ránk, a mi generációnkra nagy hatással. Debrecenbe jártam egyetemre, és a hetvenes évek első felében elég sok később ismertté vált történész tanult ott. Akkoriban ránk két tanár tett igen nagy hatást: Orosz István és Ránki György. Orosz István mindenekelőtt hallatlanul imponáló intellektuális fellépésével, ahogy a középkori európai történelmet tanította – neki akkoriban nem engedték meg, hogy magyar történelmet tanítson, noha az volt a kutatási területe. Ránki György pedig – bár csak egy napot töltött mindig lent – a nemzetközi szakirodalomban való jártasságával, a provinciális magyar történetírói szemlélet fölött álló problémaérzékelésével hatott. Ők voltak azok, akik legtöbbünkre igazán befolyást gyakoroltak. A kérdés második felét illetően azonban azt kell mondanom, hogy e téren valóban óriási a diszkontinuitás. Semmi jele, sem Magyarországon, de máshol sem, hogy 25 vagy 30 évvel ezelőtt már megelőlegezték volna azokat a történetírói változásokat, amelyeknek most vagyunk a tanúi. Akkor az volt még az újdonság, ha valaki nem sült marxistaként tanította a történelmet, vagy nem akként írt róla, márpedig a két említett tanárunk e közé a ritka madarak közé tartozott. Olyan történetírói szemléletet és kultúrát közvetítettek, amely a forrásokra és egyúttal széles nemzetközi szakirodalmi bázisra támaszkodott. Ez számunkra rendkívül vonzó volt. Akkoriban még a társadalomtudományos történetírás eszménye is csak halványan derengett idehaza, bár Ránki ebből a szempontból kivételnek számított. Egészen más világ volt az, amelytől fényévnyi távolságra kerültünk már, és nincs szó igazi kontinuitásról. Az elmúlt harminc-negyven év történetírásában egyébként egymást váltották a paradigmák, szinte hihetetlen gyorsasággal, noha amúgy ez nem jellemzi a historiográfiát, amely módfelett konzervatív tudomány, és nem változtatja gyorsan kérdésfeltevéseit és a szemléletmódját. A gyors és többszöri átalakulásnak valószínűleg az a közvetlen oka, hogy a történetírás ma már nem

teljesen elszigetelt, önmagában álló tudomány, mivel belekerült a humán- és társadalomtudományok tágabb kontextusába, és a többi diszciplínában zajló változásokra is kénytelen reflektálni. Újdonság továbbá, hogy még a filozófiai diskurzusra is a korábban megszokottnál közvetlenebbül reagál. A történetírás, miután belekerült e kontextusba, maga is folyton változik. Ez lehet végső soron a jelenség közvetlen oka.

R. G.: Mi kényszerítette arra a kilencvenes években a történészeket, hogy a többi társadalomtudománnyal intenzívebb kapcsolatokat kezdjenek kialakítani, noha egy évszázadon át nem ez jellemezte a historikusokat?

Gy. G.: Úgy gondolom, nehéz a kérdésre röviden válaszolni. Nyilvánvalóan az *Annales*-iskola volt itt a legfontosabb előzmény, amely már a két háború között megkezdte a kapcsolatépítést a földrajzzal, a szociálpszichológiával, a pszichológiával – pontosabban ezek francia iskoláival. Később ez a közgazdaságtannal egészült ki. Egészében véve tehát az *Annales* törte az utat afelé, hogy a történetírás interdiszciplinárisá, merőben más megközelítések iránt is fogékonyá váljon. Ez a belső, ha úgy tetszik, a királyi útja a szóban forgó folyamatnak. Ami a tágabb összefüggéseket illeti, azok valószínűleg mindazon döntő társadalmi és politikai változásokban keresendők, amelyek időközben végbementek világunkban. Ezek egyik fő tanulsága, hogy a nemzet, mint az egyén kizárólagos referenciális közössége, egyre inkább veszít jelentőségéből, márpedig a történetírás klasszikus formájában a nemzet identitásának lett a megszólaltatója. Ma azonban afféle poszt nacionális korban, a globalizálódás és a regionalizálódás ellentétes tendenciáinak a világában élünk, és erre a történetírásnak is feltétlenül reagálni kell, azzal, hogy funkciót vált. Nem tekintheti szentnek hagyományos szerepét, át kell alakulnia. Ezért azok a humán- és társadalomtudományok, amelyek gyorsan, érzékenyen reflektálnak ezekre a változásokra, pozitív példát nyújtanak a historiográfia számára, amely rá is szorul a segítségükre. A változások döntő oka tehát az, ami napjainkban a nemzettel történik Európában és a fejlett világban.

R. G.: Milyen mérvű módszertani revíziót vagy önrevíziót tekinthetünk egészségesnek a történettudományban? A kötet egyik tanulmánya közvetlenül Hayden White-tal foglalkozik, de szinte az összes írásban felmerül White egyik-másik gondolata. Arról a teoretikusról van szó, aki a történeti módszer viszonylag radikális újraértékelését követeli. Az utolsó lépcsőfokig követi őt Tanár Úr, vagy megáll közben valahol? Ha igen, milyen kritikával illeti White elgondolásait?

Gy. G.: Nem vagyok Hayden White feltétlen követője, sokkal inkább népszerűsíteni szeretném őt idehaza. Mindemellett roppant izgalmas, amit műveiben, főként a *Metatörténelem* című könyvében kifejt, koncepcióját folyton-folyvást változtatva, továbbfejlesztve – az ezzel való foglalkozás szellemi élmény számomra. Gondolom, azért olvasunk Kosellecket, Ricoeurt és White-ot, mert intellektuális élményt nyújtanak számunkra, még ha nem is kell velük feltétle-

nül mindenben egyetértenünk. Én is megállok egy ponton, mert úgy vélem, hogy White nem zárja le megnyugtatóan az episztemológiai nihilizmus felé vezető utat. Az a nagy probléma szerintem övele, hogy úgy fogalmazza meg a történetírói fikcionalitásról szóló elméletét, hogy közben nem mutat rá arra, hol van mindennek a határa. Bár tesz rá időnként kísérletet, a felfogását ért bírálatok kényszerítik is erre. Így a nevezetes Holokauszt-polémia esetében is ez történt. Itt az merült fel, hogy erről a tragikus történeti eseményről is korlátlanul sokféle módon lehet-e a történésznek beszélni. Hiszen White, ha nem is végtelenül, ám azért meglehetősen sokféle módon megengedhetővé teszi egy történelmi esemény elbeszélését. Azt állítja ugyanis, hogy maga a múltbeli esemény nem írja elő, miként kell róla beszámolni. Ezt mi utólag döntjük el, saját etikai és esztétikai ízlésünk s normáink alapján határozzuk meg, ahogy az is tőlünk függ, hogy milyen jelentést kölcsönzünk az elbeszélte múltnak. Ezt pedig a narratív forma megadásával oldjuk meg – így válik a forma tartalomává. A Holokausztnak még mindig megvan az élő emlékezete, élnek túlélői, ahogyan '56 tanúi is itt élnek közöttünk. A túlélők emlékezete azonban nem azonos az utókor emlékezetével. Felmerül tehát a kérdés, lehet-e egyáltalán szakszerűen szólni a múltból. Ezt a kérdést Hayden White nem igazán tudja megválaszolni, és ezzel hozzájárul ahhoz, hogy parttalanra váljon az elbeszélhetőség tartománya. Én azonban nem követem őt eddig a pontig. Bármilyen meggyőzően is érveljen White a történetírói metaforikusság és fikcionalitás mellett, úgy gondolom ezeket némileg túlértékeli, ahogy talán Ricoeur is helyenként. Ez abból ered, hogy, bizonyos problémák összekeverednek, például a metafora használata kapcsán. A történészekre is olyannyira jellemző retorikai nyelvhasználat – ahogyan azt Hexter már a hatvanas években kimutatta¹ – nem jelenti egyúttal azt is, hogy az írásmód egésze olyanná válik, mint egy regényé, amely egy merőben kitalált történet elbeszélése. A történetírói elbeszélés a tényekben gyökerezik, ezért a történész fél attól, hogy olyat talál mondani, amit nem tud majd kellően dokumentálni. Ezért nem adhat képzelt párbeszédet hősei szájába, vagy nem konstruálhat olyan – elképzelt – jelenetet, amely dokumentumokban nem fellelhető. Egyszóval komoly korlátai vannak az irodalmias megjelenítésnek a történetírói gyakorlatban. Mindezt pedig White nem hangsúlyozza kellőképpen, mivel főként abból a szempontból veszi szemügyre a történetírói szövegeket, hogy mi az, ami közel viszi azokat az irodalomhoz, a fikciós megjelenítéshez. Én egyetlen olyan tanulmányt sem ismerek tőle, beleértve nemrég megjelent utolsó könyvét is,² amely ezen korlátok felől vagy a határok felől közelít ehhez a témához, azt vizsgálva, hogy hol ér véget az irodalmi fikcionalizálás a történeti megjelenítésben. Úgy gondolom, White nagyon fontos dolgot fedezett fel számunkra, és izgalmas problémát fejt ki újra és újra, de ezt némileg egyoldalúan és szélsőséges módon teszi.

1 HEXTER, J. H.: The Rhetoric of History. In: *History and Theory*, VI / 1. (1967) 3–14.

2 WHITE, Hayden: *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1999.

R. G.: A Tanár Úr White-tal szembeni kritikája ezek szerint összefoglalható abban a Tanár Úr által is hangsúlyozott ellenvetésben, amely szerint a történelem forrásokon, azaz dokumentumokon alapszik. Mire elegendők vajon a források? Miféle konszenzusra van remény? Alapot teremtenek-e bármiféle konszenzus kialakítására, vagy egyáltalán: milyen módon szűkítik le az elmondható történetek számát?

Gy. G.: A dokumentum egyfajta narratív konstrukcióként is felfogható – a dokumentum e szerint nem közvetlen lenyomata a valamikor megtörtént eseményeknek. Ahogyan az emlékezés konstruktivista elmélete állítja, a memotechnika minden megnyilvánulására áll, hogy a szelektíve észlelt – és ezáltal megszürt – valóságot utólag szerkeszti narratív beszámolóvá – ugyanígy igaz ez a forrásokra is. A helyes forráskritikának abból kell tehát kiindulnia, hogy a dokumentum nem a valóság közvetlen jele (ikonja), hanem már eleve annak egyfajta értelmezése. Nem a dokumentumok összegyűjtése az interpretáció első lépése, már magát az egyedi dokumentumokat is úgy kell tekintenünk, mint amelyek létrehozója előzetesen értelemmel ruházta fel észlelése tárgyát. Ez fontos kérdés, mivel egy érthetetlennek tetsző dogmát kezd ki, amely szerint – és ez szakmánk intézményes alapját is képezi – a forráskritika szűrőjén fennmaradt forrásadat objektív ténnyel lát el bennünket. Amiről viszont most beszélek, nem ismeri el minden fenntartás nélkül az objektív tény fogalmát, azt, amihez száz vagy még több éve a professzionális történetírás görcsösen ragaszkodik, miután a forrásokban rejlő tényinformációkat is többféle lehetséges értelmezés esetiként kezeli. La Capra a hagyományos történészek forráshasználatát ezért is nevezi dokumentarista forráskezelésnek.³ Úgy gondolom, ez az a pont, ahol White meghaladható, mivel ő kizárólag a történetírói elbeszéléseket vizsgálja, és nem érdeklik a források. Ez persze elméletének abból a sajátosságából adódik, hogy a múlt eseményeinek, a források létrehozását is beleértve, nem tulajdonít érdemi szerepet a történelem jelentése szempontjából. A történész ugyanakkor nem az elképzelt, hanem a forrásszerűen dokumentált valóságról beszél, tevékenységében a forrásközpontúság talán a legfontosabb. Ha a forrás ezentúl másképp tekintünk, és a forráskritikát nemcsak Ranke módjára felfelfel, azaz a szelekciót és értékelést nem kizárólag filológiai módon végezzük, hanem egyéb tudományok, például a pszichológia bevonásával, akkor teljesen új történetírás felé tesszük meg a döntő lépést.

R. G.: Hova lehet majd kilyukadni ezzel az új történetírással? Elképzelhető olyan történetírói jövőkép, ahol korlátlan számú elbeszélés létezik, amelyek osztoznak ugyan bizonyos közös forrásokban és módszertani jegyekben, amelyek tudományossá avatják őket; vagy az elbeszélések repertoárja továbbra is korlátos marad?

³ LACAPRA, Dominick: *History and Criticism*. Ithaca, NY, Cornell UP, 1985. 36.

Gy. G.: Úgy vélem, hogy ez az utóbbi lehetőség tűnik valószínűbbnek. Annyi változás azonban elképzelhető, hogy nem lesz többé egy kitüntetett kánon, és helyette egy olyan mozgástér jön létre, amelynek keretei között a lehetséges elbeszélések széles skálája létezhet. A ténybeli pontosság, természetesen, ezután is fontos marad, de csupán azzal együtt, hogy – a hagyományos szakmai ismerveken túl – „követlenebbül” adott az egyéni interpretációk lehetősége. A szakmai vita ebben az esetben már nem a hagyományos *igaz-nem igaz* kérdés eldöntéséért folyik, hanem az lesz a tét, hogy mennyire meggyőző vagy éppen nem meggyőző a történeti beszámoló. Ha máshonnan, például a hermeneutikai oldaláról, tekintjük a kérdést, akkor ez a meggyőző – nem meggyőző vonalat követő értékelési és értelmezési gyakorlat időben folyton változóknak mutatkozik meg. Hiszen a hermeneutikai szempont az időt közvetlenül bekapcsolja az értelmezés folyamatába, mint amely végül is eldönti, hogy melyik elbeszélés a meggyőző, és melyik kevésbé az. Az időhorizont ugyanakkor a saját jelenünkkel együtt folyamatosan változik. Ilyenformán le kell számolni azzal a nézettel, hogy a tudomány csupán azért változtatja az álláspontját, mert újabb és újabb források kerülnek elő, amelyek mennyiségileg gazdagítják a múltról szóló ismereteinket. Ez az a hagyományos kumulatív tudománykép, amelyet Kuhn óta nem igazán tekinthetünk mérvadónak, csakhogy Kuhn elmélete eddig jórészt érintetlenül hagyta a történettudomány saját tudományfelfogását – noha a nevezetes paradigma-konceptió immár közel negyven éves.⁴ Ebbe az irányba tesz lépést a narrativitásról és a történetírás és a poetizálásáról szóló felvetés is, amely lehetővé teszi, hogy a történetírás egymással egyenértékű, de eltérő értelmezést adjon a múltról, miközben a hermeneutikai horizontok egymáshoz való viszonyának az eltolódása miatt ezek az interpretációk természetes módon az idővel együtt is változnak. Ami ma különösen hihetőnek tűnik, az nem biztos, hogy hihető volt tavaly, vagy az marad jövőre. És ez nem azért történik így, mert jobban tudjuk a múltat vagy értjük a múltat, hanem mert másképpen tudjuk róla ugyanazt, és ez a dolog lényege.

R. G.: Befejezésül szeretném feltenni azt a kérdést, hogy mi marad ezek után a történész hagyományos társadalmi funkciójából? Százötven évvel ezelőtt Ranke még egy uralkodót taníthatott a történelemre. De Szekfü Gyula is, amikor 1919–20-ban megírta a *Három Nemzedék*-et, akárcsak későbbi munkáiban, egyértelmű társadalmi igénynek próbált meg eleget tenni, vagy a társadalomban a múltból élő képzeteket igyekezett befolyásolni. Tanár Úr talán egyetért velem abban, hogy a történésztől rendszerint elvárják, hogy orientálja a társadalmat, elmondja az igazat. Mi maradhat ebből a hagyományos elvárásból akkor, amikor a történész maga is elismeri, hogy a tudomány nem egyéb többé versengő interpretációk halmazainál?

4 KUHN, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat, 1984. (A könyv 1962-ben jelent meg először.)

Gy. G.: Ennek a logikának szerintem az felel meg, hogy sokféleség váltja fel a korábban jellemző egyneműséget. A történetírás, amelynek szokásszerűen az állam és a politika képezte legfőbb tárgyát, már ezért is könnyen a politika szolgáltatója lett. Akár bevallotta ezt magának, akár nem. Ha nem vallotta meg nyíltan, az abból eredt, hogy a politika cselekvésközpontú, a történelem pedig meditatív tevékenység, és a szakszerűség megköveteli, hogy a pártpolitika vizontagságaitól távol tartsuk magunkat. Ennek ellenére a történetírás mindig igen közel állt a politikához. Szerepfelfogásának az volt a lényege, hogy azért kell beszélnünk a múltról, mert tanulságokat vonhatunk le belőle a jelen számára arról, hogyan is alakítsuk a jövőt. A jövőt pedig a jelenben a politikusok formálják, így elsősorban nekik kínáljuk fel a múlt tanulságait. Ma is vannak, és bizonyára a jövőben is lesznek szép számmal olyan történészek, akik pontosan ebben látják a hivatásukat, és én nem hiszem, hogy el kellene ezt vitatni tőlük. Nem fog tehát megszűnni a történetírás e hagyományos funkciója, legfeljebb a politikusok veszik majd kevésbé komolyan őket – ez a mindenkori politikusoktól függ. Úgy látom egyébként, hogy ma már egyre kevésbé hallgatnak a politikusok a történészekre, s egyre kevésbé van szükség a jelen történetírói legitimitációjára, bár ez is időről-időre, kormányról-kormányra változik. A kilencvenes években nálunk jól megfigyelhető volt, hogy miként változott ez a fajta igény. A történészek egy része viszont kezd messze eltávolodni ettől a szereptől, mivel olyan identitások megfogalmazását tekinti elsőrendű feladatának, amelyek egymás mellett léteznek a társadalomban. Például kisebbségi csoportok számára létfontosságú, hogy megfogalmazzák végre az identitásukat, és ehhez fontos segítséget nyújt nekik a történelem. A nőkre éppúgy vonatkozik ez – lásd a feminista történetírást –, mint a különféle etnikai és vallási csoportok vagy a különböző életmód-közösségek és a nonkonformista magatartásformák körül kikristályosodó történetírásra. Mindebben az a legfontosabb, hogy a sokféle identitás egyidejűleg megjelenhet, egymástól elütő történetírói törekvéseket hívva életre. A történész így mond le az egyoldalúan a politikához és az államhoz kötött társadalmi szerepéről, és arról, hogy nagy nemzeti kánonokat hozzon létre; azok helyét pedig lassanként elfoglalják a kis történetek. A plurális társadalmi identitások megerősítése, sőt akár újabbak „felfedezése” így folytatható, és ennél nincs is többre és másra szükség.